

Anna PEKALA

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie, Polska

Wprowadzanie w świat kultury uczniów edukacji wczesnoszkolnej

Introducing early school education pupils to the world of culture

Streszczenie

Kultura rozumiana szeroko jako zespół wartości, wzorów zachowań, jako środek kształtowania osobowości jest niezmiernie ważnym środkiem pedagogicznym. Już na poziomie edukacji wczesnoszkolnej zajmuje znaczące miejsce. Zamierzeniem autorki tekstu jest zwrócenie uwagi na ten ważny element wychowania młodego człowieka.

Słowa kluczowe: kultura, wprowadzanie w kulturę, edukacja wczesnoszkolna.

Abstract

Culture as a system of values, behaviour patterns and as a mean of shaping the identity is an extremely important pedagogical mean. It takes a significant place in the early school education. The author of this article aims at gathering attention to this important education element of a young man.

Keywords: culture, culture introduction, early school education.

Przystępując do rozważań na temat kultury i jej miejsca w edukacji należy wyjaśnić oba pojęcia. Pierwsze z nich – kultura jest pojęciem wieloznacznym. Mimo jej wszechobecności trudno ją jednoznacznie zdefiniować. Termin ten kojarzy nam się, z jednej strony, z pewną formą sztuki – teatrem, kinem, operą, baletem, ale także z pewną grupą codziennych zachowań, np. z okazywaniem uprzejmości, rozmową. Nasze zachowanie określone jest przez obowiązujące wzory kulturowe. Jest więc kultura sferą otaczającą nas na co dzień. Socjolog Jan Szczepański pisze, iż:

[...] trudno wyobrazić sobie nazwę bardziej wieloznaczną i bardziej nadużywaną niż „kultura”. Nie tylko w języku potocznym występuje w wielu znaczeniach, lecz także w różnych naukach, i w filozofii, nadaje się jej bardzo różną treść i zakres¹.

Antonina Kłoskowska, analizując problematykę kształtowania się pojęcia kultura, pisze:

Kultura należy do podstawowych pojęć humanistyki współczesnej, a choć zastosowanie tego terminu spopularyzowało się szeroko dopiero w XX wieku pochodzeniem etymologicznym sięga on klasycznej starożytności. Łacińskie słowo „cultura” oznaczało pierwotnie uprawę ziemi, ale już Cycero w *Rozprawach tuskulańskich* rozszerzył jego użycie na zjawiska intelektualne, nazywając filozofię kulturą ducha. [...] Kultura w tym sensie, przenośnym – i pochodne od niej wyrażenie „kult” – podobnie jak uprawa w pierwotnym rozumieniu, oznaczała zawsze kulturę czegoś: kulturę ducha, umysłu, kult bogów lub przodków.

Wyrażenie „kultura” z przydawką dopełniaczową utrzymywało się w ciągu wielu stuleci i trwało, kiedy w krajach łacińskich zaczął wchodzić w użycie termin „cywilizacja” w szerokim rozumieniu, obejmującym całokształt społecznego dorobku w zakresie techniki, nauki, sztuki i politycznych urządzeń².

Cytowany wcześniej Szczepański w swojej pracy *Elementarne pojęcia socjologii* pisał:

Kulturę można pojmować jako pielęgnowanie i uszlachetnianie obyczajów ludzkich i sposobów postępowania. Można też ją odczytywać jako wszystko to, co nie wyrasta samo przez się z przyrody, lecz powstaje dzięki pracy człowieka, co jest wytworem jego celowej refleksji i działalności ludzkiej³.

Żyjący na przełomie XIX i XX wieku amerykański socjolog i antropolog kulturowy zajmujący się relacjami zachodzącymi między osobowością a kulturą uważał, że: „[...] kultura jest konfiguracją wyuczonych zachowań i rezultatów, których elementy składowe są podzielane i przekazywane przez członków danego społeczeństwa”⁴, a Stefan Czarnowski w książce *Kultura* dopowiada „Kultura jest dobrem zbiorowym i zbiorowym dorobkiem, owocem twórczego i przetwórczego wysiłku niezliczonych pokoleń”⁵.

Władysław Tatarkiewicz w tekście zamieszczonym w „Nauce Polskiej” wyjaśnia: „Kulturę rozumiemy jako stan subiektywny, psychiczny, wewnętrzny,

¹ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 43.

² A. Kłoskowska, *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, PWN, Warszawa 1980, s. 9–10.

³ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii...*, op cit., s. 43.

⁴ R. Linton, *Kulturowe podstawy osobowości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 47.

⁵ S. Czarnowski, *Kultura*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2005, s. 9.

indywidualny, dla każdego różny, choć wielorako podobny u ludzi żyjących jednocześnie i blisko siebie”⁶.

Analizując interesujące nas pojęcie w *Encyklopedii popularnej* znajdujemy następujące jej określenie:

[...] całokształt materialnego i duchowego dorobku ludzkości gromadzony, utrwalany i wzbogacany w ciągu dziejów, przekazywany z pokolenia na pokolenie; w skład tak pojętej kultury wchodzi nie tylko wytwory materialne i instytucje społeczne, ale także zasady współżycia społecznego, sposoby postępowania, wzory, kryteria ocen estetycznych i moralnych przyjęte w danej zbiorowości i wyznaczające obowiązujące zachowania⁷.

Wynika stąd, iż człowiek tworzy kulturę, gromadzi ją i jest ona niezależna od uwarunkowań biologicznych.

Kolejna grupa definicji koncentruje się na wymiarze artystycznym pojęcia kultura. Irena Wojnar, pedagog, specjalistka w zakresie wychowania estetycznego, analizując powyższe pojęcie utożsamia je z szeroko pojętą sztuką (literatura, teatr, kino, sztuki piękne, muzyka). W jego zakres włącza również sposób życia człowieka i jego pracy⁸.

Teresa Kostyrko w artykule *O zasadności i sposobie użycia pojęcia kultury artystycznej*, zamieszczonym w 19. numerze „Studiów Estetycznych” z 1982 roku, definiując kulturę estetyczną określa ją jako fragment kultury symbolicznej, ujawniającej się poprzez praktykę artystów, krytyków i odbiorców⁹.

Kultura jest zjawiskiem, w której wyróżnić możemy cztery płaszczyzny: materialną, behawioralną, psychologiczną oraz aksjonormatywną.

- Płaszczyzna materialna oznacza, że każde zjawisko kulturowe ma jakiś wymiar materialny (płótno, farby, instrument muzyczny).
- Płaszczyzna behawioralna podkreśla, iż zjawiska kulturowe związane są z zachowaniami motorycznymi. Wśród nich wyróżnić można zachowania zewnętrzne, czyli wszystkie czynności związane zarówno z tworzeniem, jak i odbiorem dzieł kulturowych, oraz zachowania wewnętrzne, czyli odczucia, przeżycia a także wypowiedzi.
- Płaszczyzna psychologiczna obejmuje swym zakresem wartościowanie, postawy, oceny, motywy, znaczenia, które zostają nadane przez człowieka przedmiotom materialnym oraz zachowaniom. W ten sposób każdy przedmiot czy każde zachowanie dzięki znaczeniu, które otrzymuje może stać się elementem kultury.
- Płaszczyzna aksjonormatywna, informuje o normach i wartościach w kulturze¹⁰.

⁶ W. Tatarkiewicz, *Kultura i cywilizacja. Sztuka i nauka o sztuce*, „Nauka Polska” 1976, nr 9–10, s. 42.

⁷ *Encyklopedia popularna PWN*, PWN, Warszawa 1982, s. 388.

⁸ I. Wojnar, *Kultura jako wytwory i kultura jako twórczość*, „Oświata i Wychowanie” 1984, nr 3.

⁹ T. Kostyrko, *O zasadności i sposobie użycia pojęcia kultury artystycznej*, „Studia Estetyczne” 1982, nr 19.

¹⁰ E. Nowicka, *Świat człowieka, świat kultury*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 55.

Stefan Bednarek stwierdza, że tym, co odróżnia kulturę od innych sfer ludzkiego świata, co stanowi o jej odrębności, jest umiejscowienie jej na wartościach¹¹. Wobec tego kulturę określa jako oparty na wartościach system wzorów życia ludzi.

Każdy z nas ma potrzeby kulturalne, a ich realizacja staje się istotą zaspokajania potrzeb własnej tożsamości. Ich intensywność uwarunkowana jest wieloma czynnikami, do których należą: wychowanie, środowisko w którym żyjemy, wykonywany zawód oraz dostępności do dóbr kulturowych.

Omawiając w niniejszym tekście pojęcie kultura nasuwa się konieczność przybliżenia terminu uczestnictwo w kulturze, określane przez niektórych autorów również jako uczestnictwo kulturalne czy korzystanie z kultury. Analizując różnorodne koncepcje uczestnictwa w kulturze Stanisław Czajka, powołując się na Anitę Wojciechowską, wymienia jej trzy warianty:

1) ujęcie zawężone, gdzie partycypacja kulturalna utożsamiana jest z uczestnictwem w układzie kultury masowej [...] treści przekazywanych za pomocą prasy, radia, telewizji i filmu.

2) szersza formuła [...] obejmuje takie dziedziny, jak: czytelnictwo prasy, książek, recepcję programów radiowych i telewizyjnych, recepcję filmu, spektakli teatralnych, muzycznych, estradowych, percepcję sztuk plastycznych, działalność oświatową.

3) najszersze kompleksowe ujęcie [...] które [...] obejmuje np. wzory i normy obyczajowe, zwyczaje przejawiające się w formach i treściach życia towarzyskiego, w formach ludyczno-rekreacyjnych, w sposobie obchodzenia świąt i uroczystości rodzinnych, w formie spędzania wakacji, w kulturze życia i etykiety, w stosunku do mody, sposobie urządzania mieszkań [...] różnych formach spontanicznej, amatorskiej twórczości artystycznej¹².

Upowszechnianie kultury w rozmaity sposób definiują różni autorzy. Tadeusz Aleksander upowszechnianiem kultury nazywa:

[...] rozkrzewianie i propagowanie wartości pojmowanych bezinteresownie, po to aby znalazły się one w zasięgu odbiorców i zostały przez nich przyjęte jako własne oraz pozostawiły po sobie w ich osobowości pozytywny ślad. W codziennej praktyce wychowania i kształcenia dorosłych upowszechnianie kultury to popularyzowanie takich elementów jak: literatura, teatr, taniec, plastyka, śpiew, malarstwo, rzeźba, grafika, rysunek, rzemiosło artystyczne, architektura, obyczajowość, sport i rekreacje¹³.

¹¹ S. Bednarek, *Kultura w perspektywie XXI wieku*, [w:] *Tożsamość narodowa a ruch regionalny w Polsce*, A. Kociszewski, A.J. Omelaniuk, K. Orzechowski (red.), KODRTK, Ciechanów 1998, s. 85–86.

¹² S.A. Czajka, *Z problemów teorii i metodologii uczestnictwa w kulturze*, Centralny Ośrodek Metodyki Upowszechniania Kultury, Warszawa 1985, s. 32.

¹³ T. Aleksander, *Proces upowszechniania kultury*, [w:] *Szkola w okresie przemian edukacyjnych*, J. Włodek-Chronowska (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1992, s. 101.

Autor ten podkreśla, iż udostępnianie to stwarzanie takich warunków, aby każdy mógł w pełni korzystać z oferty kulturalnej i mieć kontakt z dziełami sztuki, a przede wszystkim przygotowanie do rozumienia dzieł kultury, poznania jej oraz odczuwania odpowiednich wrażeń estetycznych¹⁴.

Według Dzierżymira Jankowskiego:

Upowszechnianie kultury dokonuje się za sprawą działania licznych systemów komunikowania: środków masowego przekazu, instytucji sztuki, instytucji wydawniczych, szkolnictwa i nauki, systemu dystrybucji i udostępniania dóbr kultury i innych. W upowszechnianiu kultury doniosłą rolę spełnia system kulturalno-oświatowy. Jego rola polega na tym, że udostępnia i rozpowszechnia wartości kultury symbolicznej, jak też stymuluje i wspomaga proces percepcji¹⁵.

Praktyczno-administracyjne rozumienie kultury podkreśla w swej definicji Jerzy Kmita. Podaje on, iż kulturę stanowi:

[...] ogół określonego rodzaju przedsięwzięć, wieczorów autorskich, wycieczek krajoznawczych połączonych ewentualnie ze zwiedzaniem muzeów czy zabytków architektonicznych, konkursów czytelniczych, festiwali folklorystycznych itp. dalej jako działalność różnego typu zespołów amatorskich: śpiewaczych, tanecznych, teatralnych itd.¹⁶

W takim rozumieniu kultura staje się tożsama z uczestnictwem w różnych publicznych formach upowszechniania kultury. Formami tymi mogą być:

- wystawy oraz ekspozycje dzieł sztuki,
- koncerty zespołów muzycznych, prezentujących różnorodne gatunki muzyczne,
- spektakle teatralne,
- spotkania z przedstawicielami, twórcami różnych dziedzin kulturowych: muzykami, architektami, plastykami, aktorami, literatami,
- organizowane przez domy kultury, biblioteki czy galerie wieczory literackie,
- różne kursy artystyczne, których cechą jest krótkość nauczania, a instytucją zajmującą się organizacją takich spotkań są głównie stowarzyszenia kultury.

Upowszechnianie kultury odbywa się także za pośrednictwem filmu, czytelnictwa książek, wydawnictw prasowych, wycieczek krajoznawczych.

Analizując uwarunkowania uczestnictwa w kulturze przyjmuje się, jako założenie wyjściowe, iż doznania percepcyjne, jak i ekspresyjne determinowane są przez dwie grupy czynników. Pierwsza obejmuje obiektywne możliwości, druga potrzeby i aspiracje kulturowe.

¹⁴ Ibidem, s. 101.

¹⁵ D. Jankowski, *System kulturalno-oświatowy i jego struktura*, [w:] *Podstawy działalności kulturalnej*, D. Jankowski, J. Kargul, F. Kowalewski, K. Przyszczykowski (red.), Centralny Ośrodek Metodyki Upowszechniania Kultury, Warszawa 1985, s. 17.

¹⁶ J. Kmita, *O kulturze symbolicznej*, Centralny Ośrodek Metodyki Upowszechniania Kultury, Warszawa 1982, s. 5–6.

Instytucja szkoły od wieków odgrywa ważną rolę w życiu człowieka, jak i społeczeństwa. Ma służyć wychowaniu, przekazaniu wiedzy, nabywaniu umiejętności niezbędnych w różnych sytuacjach życiowych, a także stwarzać warunki do rozwoju osobowości dzieci, jak i młodzieży. Szkoła jest instytucją umożliwiającą zachowanie ciągłości kultury, cywilizacji oraz szanse rozwoju i drogi życiowe poszczególnych ludzi i społeczności¹⁷. Jedną z funkcji przypisywanych szkole jest funkcja kulturotwórcza, której zadanie polega na umożliwieniu wzrastania młodego człowieka w kulturę.

Obcowanie dziecka z kulturą jest istotnym elementem wychowawczym, nabierającym szczególnego znaczenia w edukacji przedszkolnej, a potem wczesnoszkolnej, obejmującej trzy pierwsze lata nauki w szkole. Prawidłowe kierowanie dzieckiem pozwala na stymulację jego rozwoju i daje podłoże do kształtowania osobowości. Dzięki stawianiu się przez wychowanka częścią grupy społecznej, w której obowiązują pewne zasady, buduje on swoją wiedzę o społeczeństwie i kulturze. Szczególną rolę oraz wpływ na to, w jakim stopniu dziecko będzie miało kontakt z wszelkimi dobrami kultury, odgrywa nauczyciel. Pisząc na ten temat Aleksander Kamiński podaje:

Kultura w ujęciu wychowawcy stanowi zespół wartości (intelektualnych, estetycznych, społecznych) norm oraz wzorów i wzorców (zachowań), które pragniemy propagować i do których chcemy wprowadzić jednostki i grupy społeczne przez wzmaganie i pobudzanie odpowiednich zainteresowań i potrzeb¹⁸.

Wobec tego dla pedagogów „[...] kultura jest szeroko rozumianym instrumentem kształtowania osobowości człowieka – środkiem pedagogicznym, umożliwiającym wprowadzenie dziecka w świat wartości duchowych”¹⁹, a wprowadzanie dziecka w świat wartości to przedstawianie wzorów, ideałów, a przede wszystkim umożliwienie kontaktu z dziełami sztuki. Jak wynika z przedstawionych definicji kultury człowiek tworzy kulturę, ale i odwrotnie – kultura tworzy człowieka. Dlatego w wychowaniu ważne jest obcowanie dziecka z kulturą za pośrednictwem muzeów, bibliotek czy spektakli teatralnych, poznawanie świata kultury i przeżywanie jej wartości. To przeżywanie i rozumienie wartości rozwija osobowość wychowanków. Warto tu odnieść się do stwierdzenia cytowanego już Czarnowskiego, którego zdaniem:

[...] historia zmienia się z każdym pokoleniem, tak jak z każdym pokoleniem zmieniają się cele i metody wychowawcze. Teraźniejszość bowiem nie zatracą swoich praw w najbardziej nawet tradycjonalistycznej

¹⁷ C. Kupisiewicz, *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Polska Oficyna Wydawnicza „BGW”, Warszawa 1996, s. 253.

¹⁸ A. Kamiński, *Funkcje pedagogiki społecznej*, PWN, Warszawa 1982, s. 55.

¹⁹ W. Sroczyński, *Implikacje badawcze pojęcia „aktywność kulturalna”*, [w:] *Problemy, badania i rozwijania aktywności kulturalnej studentów*, E. Hajduk W. Sroczyński (red.), Wydawnictwo WSP w Zielonej Górze, Zielona Góra 1988, s. 52.

grupie. Zmieniamy nieustannie nasz stosunek do dawności, pracując wciąż nad jej przekształceniem, nad tym, by stała się terażniejszością. Albowiem dawność trwa wyłącznie jako terażniejszość, terażniejszość zaś jest przekształconą, zaktualizowaną dawnością oraz rodzącą się przyszłością²⁰.

Szczególnego wymiaru nabiera to stwierdzenie teraz, gdy żyjemy w czasach globalizacji, otwartych granic, wielokulturowości, z którą spotykamy się niemal na co dzień. Młody człowiek, podróżując po świecie, zaczyna wszędzie czuć się jak w domu. Należy więc pamiętać, że kultura:

[...] jest zjawiskiem geograficznym. Obejmuje zawsze większy lub mniejszy obszar, na którym grupy różne – częstokroć nawet różnorodne – związane są ze sobą użytkowaniem wspólnych wszystkim dóbr kulturalnych²¹.

Cele skierowane na wprowadzanie dzieci w świat kultury, a tym samym mające przygotować je do uczestnictwa w kulturze odnaleźć można w „Podstawie programowej”, a także w programach szkolnych. Przykładem może być tu autorski program Barbary Bartoszewskiej i Barbary Sadowskiej, *Wprowadzanie dziecka w świat dziedzictwa kulturowego*²². Zaproponowane przez autorki treści i działania realizowane są w klasach I–III, w ramach edukacji regionalnej. Podstawą prawną oraz dokumentami związanymi z edukacją regionalną, wykorzystanymi w przygotowaniu programu były Konstytucja RP, Ustawa o systemie oświaty a także treści dziedzictwa kulturowego w regionie. W założeniach programowych znajdujemy następujące działy:

- Dziedzictwo kulturowe jako spuścizna dorobku kulturowego regionu w sferze materialnej i duchowej, jako stan posiadania i jako wybór – poznanie, ochrona, pomnażanie. [...]
- Wspólnota kulturowa. [...]
- Przejawy dziedzictwa kulturowego w regionie różnych warstw i stanów społecznych. [...]
- Tradycyjna kultura ludowa (kultura chłopska), m.in. folklor, sztuka ludowa, ich rola w kształtowaniu świadomości regionalnej i tożsamości jednostki, znaczenie społeczne, historyczne i współczesne. [...]
- Regionalizm jako szeroko pojęty ruch społeczny na rzecz dziedzictwa kulturowego własnego regionu. [...]
- Troska o region i jego dziedzictwo kulturowe jako obrona własnych „korzeni”, własnej tożsamości, ubogająca osobowość ludzką, zaspokajająca potrzebę posiadania własnego miejsca na ziemi [...]²³.

²⁰ S. Czarnowski, *Kultura...*, op. cit., s. 144–145.

²¹ Ibidem, s. 158.

²² B. Bartoszevska, B. Sadowska, *Wprowadzanie dziecka w świat dziedzictwa kulturowego. Program edukacji regionalnej dla klas I–III. Program autorski*, Wydawnictwo Fraszka Edukacyjna, Warszawa 2004.

²³ Ibidem, s. 30–32.

Odniesienia programu do treści „Podstawy programowej” zostały zamieszczone w dziale 4. Procedury osiągnięcia celów odbywają się poprzez zdobywanie sprawności. Kolejno pojawiają się:

- tłumacz,
- muzealnik,
- kustosz,
- sekrety legendy,
- gawędziarz,
- rodzinny detektyw,
- pieśniarz,
- tancerz,
- mistrz gier i zabaw,
- przyjaciel rodziny,
- tropiciel starych zawodów,
- przewodnik,
- dziennikarz,
- dobry sąsiad,
- mały etnolog²⁴.

Dostrzeżenie w programach szkolnych omawianego zagadnienia świadczy o jego randze w kształtowaniu osobowości wychowanków.

Należy pamiętać, że osiągnięcie celów wychowawczych staje się możliwe nie poprzez jednorazowe akcje, ale w wyniku podejmowania złożonych ciągów działaniowych. Dzięki odpowiedniemu doborowi metod i form pracy nauczyciel ma więc możliwość przekazywania odpowiednich treści, ukazywania wzorców, a uczeń przyswojenia ich i włączenia do swojego życia. Jako pedagodzy musimy mieć świadomość, że nasi wychowankowie znajdują się pod wpływem różnorodnych warunków, które w mniejszym lub większym stopniu wpływają na ich osobowość. Wartości zaszczeplone w młodym wieku będą procentować w życiu dorosłym, a umiejętność korzystania z dóbr kultury pozwoli na jego lepszą jakość.

Bibliografia

- Aleksander T., *Proces upowszechniania kultury*, [w:] *Szkoła w okresie przemian edukacyjnych*, J. Włodek-Chronowska (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1992.
- Bartoszevska B., Sadowska B., *Wprowadzanie dziecka w świat dziedzictwa kulturowego. Program edukacji regionalnej dla klas I-III. Program autorski*, Wydawnictwo Fraszka Edukacyjna, Warszawa 2004.

²⁴ Ibidem, s. 12–26.

- Bednarek S., *Kultura w perspektywie XXI wieku*, [w:] *Tożsamość narodowa a ruch regionalny w Polsce*, A. Kociszewski, A.J. Omelaniuk, K. Orzechowski (red.), KO-DRTK, Ciechanów 1998.
- Czajka S.A., *Z problemów teorii i metodologii uczestnictwa w kulturze*, Centralny Ośrodek Metodyki Upowszechniania Kultury, Warszawa 1985.
- Czarnowski S., *Kultura*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2005.
- Encyklopedia Popularna PWN*, PWN, Warszawa 1982.
- Jankowski D., *System kulturalno-oświatowy i jego struktura*, [w:] *Podstawy działalności kulturalnej*, D. Jankowski, J. Kargul, F. Kowalewski, K. Przyszczypkowski (red.), Centralny Ośrodek Metodyki Upowszechniania Kultury, Warszawa 1985.
- Kamiński A., *Funkcje pedagogiki społecznej*, PWN, Warszawa 1982.
- Kłóskowska A., *Kultura masowa. Krytyka i obrona*, PWN, Warszawa 1983.
- Kmita J., *O kulturze symbolicznej*, Centralny Ośrodek Metodyki Upowszechniania Kultury, Warszawa 1982.
- Kostyrko T., *O zasadności i sposobie użycia pojęcia kultury artystycznej*, „Studia Estetyczne” 1982, nr 19.
- Kupisiewicz C., *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Polska Oficyna Wydawnicza „BGW”, Warszawa 1996.
- Linton R., *Kulturowe podstawy osobowości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Nowicka E., *Świat człowieka, świat kultury*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- Sroczyński W., *Implikacje badawcze pojęcia „aktywność kulturalna”*, [w:] *Problemy, badania i rozwijania aktywności kulturalnej studentów*, E. Hajduk (red.), W. Sroczyński, Wydawnictwo WSP w Zielonej Górze, Zielona Góra 1988.
- Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996.
- Tatarkiewicz W., *Kultura i cywilizacja. Sztuka i nauka o sztuce*, „Nauka Polska” 1976, nr 9–10.
- Wojnar I., *Kultura jako wytwory i kultura jako twórczość*, „Oświata i Wychowanie” 1984, nr 3.